
Rahela ALBAHARI PERIŠIĆ

BILA JE TEŠKA,
ALI ČASNA BORBA PROTIV FAŠIZMA

Rođena je 14. februara 1922. u Sankom Mostu, od oca Davida i majke Lune. Imala je brata Morica i sestre Juditu i Floru.

U Drvaru, gde su bili jedina jevrejska porodica, živeli su od očeve radnje mešovitom robom.

Gimnaziju je učila u Prijedoru i u Banjaluci. Bila je član Hašomer Hacaira.

Tokom rata borila se u partizanima u Desetoj krajiškoj brigadi.

Završila je višu pedagošku školu i predavala istoriju.

U Prijedoru, maloj bosanskoj varoši, 1939. godine, na času istorije VII razreda gimnazije: profesor Mišković otvara dnevnik i proziva: „Neka izađe Rahela Albahari“. Zbunjena, pomislih: zašto da izađem kad se uvijek odgovalalo sa mjesta? Izlazim. „Kaži ti nama, Rahela, šta znaš o caru Dušanu Silnom“. Radujem se postavljenom pitanju, jer sam tu lekciju odlično savladala. Govorim o Dušanu kao velikom srpskom vladaru koji je proširio državu, navodim odakle dokle se prostirala... a kao najvažnije, donošenjem Dušanovog Zakonika, formirana je čvrsta feudalna država. Završila sam sa uvjerenjem da sam dobro odgovorila. Profesor šeta kroz razred i pita: „Šta mislite o Rahelinom

odgovoru?“ Đaci kao i uvijek javljaju se i navode neke beznačajne sitnice. Profesor odgovara: „Ne, nije to“ i učenici zbunjeni, u razredu zavlada tajac. „E ja ću vam reći šta nije dobro u Rahelinom odgovoru. Vidite, ona ne govori o Caru Dušanu sa osjećanjem, zato što Rahelu nije rodila srpska majka, ona nije zadojena srpskim mljekom, pa ona ne može da osjeća svu veličinu našeg velikog cara Dušana“. U razredu se čuje smijeh nekolicine učenika ljotićevaca (pristalice fašiste Dimitrija Ljotića), dok jedan veći dio učenika povikaše: „Ua, profesore!“

Ne znam kako sam stigla do klupe. Sva uzdrhtala, počela sam da plačem. To je moje prvo poniženje i uvreda kao Jevrejke. Kad sam bila djevojčica u igri sa djecom, kad bi se neko naljutio na mene, rekao bi: „Čifutka, Isusa ste nam ubili!“ Tad još mala, to nisam tako teško primala, ali ovo sad je drugačije, shvatila sam šta sve čeka nas Jevreje.

Čas se završio i još uvijek plačem. Prilaze mi moji školski drugovi: Sveto Popović, Joco Stefanović, Esad Cerić, Bogoljub Radovanović i drugi, tješe me rječima: „Ne plači, digni glavu, onaj fašista uživa da te ponižava pred učenicima, ne pružaj mu to zadovoljstvo.“ To su bili mladi komunisti, skojevci, koji su htjeli da mi kažu kako ne misle svi kao taj fašista, da me ohrabre, da me podrže.

Od tad sam se stalno družila sa skojevcima koji su me rado primili u svoje redove. Shvatila sam tad zašto me je profesor izveo pred razred. Želio je da svi učenici vide kako me ponižava, da vide moj bol i plač.

Jedno vrijeme pohađala sam školu u Banjaluci. Bila sam član napredne organizacije Hašomer Hacair i redovno sam posjećivala ken, gdje smo razgovarali o raznim društvenim pitanjima: socijalnim, humanim odnosima među ljudima, protiv rasne diskriminacije i slično. Ideje mladih komunista stoga nisu mi bile strane.

Ubrzo je ministar Korošec donio Zakon „Numerus klauzus“, po kome se određuje broj Jevreja koji mogu pohađati školu. Na sastanku nastavnčkog vijeća bila je žustra diskusija o učenicima koji ne mogu da nastave dalje školovanje. Profesori Đurović, Kosovka, Vešović zalagali su se da učenici viših razreda nastave školovanje, a da učenici pred malom maturom mogu produžiti svoje školovanje u zanatskim školama, izučavajući neki zanat. Direktor Grba i profesor Mišković bili su protiv, no većina je prihvatila predlog navedenih profesora. O sastanku nastavnčkog vijeća tek sam u partizanima saznala od mojih profesora.

Tako smo nas nekoliko Jevreja viših razreda ostali u školi. Sjećam se Bebe Kabiljo, Brace Kabilja, Rubena Atijasa i drugih.

Marta 1941. godine, poslije velikih demonstracija širom Jugoslavije protiv sklopljenog pakta između Jugoslavije i Trojnog pakta (Njemačka, Italija, Japan), i 27. marta rušenjem Pakta, napadnuta je Jugoslavija. Sve škole su raspuštene i tako sam se vratila u Drvar, gdje su živjeli moji roditelji. Otac je imao radnju mješovite robe. Mi smo bili jedina jevrejska porodica u tom malom bosanskom mjestu.

Jugoslavija je kapitulirala i bila okupirana od Njemaca, Italijana, Mađara i Bugara. Formirana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH). To je bila fašistička država, revnosna prema svim njemačkim fašističkim zakonima, pa i prema progonu i uništenju Jevreja.

Drvar je bio u sastavu NDH. Prije ulaska ustaša u Drvar, kroz grad je prošla njemačka vojska. Krišom smo posmatrali prolaz njemačkih jedinica. Na motor-biciklu, dva plava mlada vojnika zaustavila su se pred našom radnjom i prstom pokazivali natpis „David Albahari mješovita radnja“. Nije prošlo mnogo vremena, ulaze ta ista dva mladića, sa fašističkim pozdravom i rekoše: „Hinaus mit Juden“ (Napolje sa Jevrejima). Svi smo se sledili i sa strahom očekivali šta će dalje da se desi... Vojnici su se raspitivali o radnji, a otac im je odgovarao. Pitali su kako to da tako dobro govori njemački jezik? Tata im je objašnjavao da je Bosna bila pod vlašću Austrougarske i da je služio njihovu vojsku. Uzeli su iz radnje šta su htjeli i „galantno“ platili njihovim bezvrijednim markama.

Fotografija porodice Albahari, u Sanskom Mostu, septembra 1928.

Rahela stoji u trećem redu, druga sleva

No, to poniženje i genocidni pozdrav „napolje sa Jevrejima“ nije bilo poslednje. Dolaskom ustaša izloženi smo još strašnjem ponižavanju i maltretiranju. Ocu su odmah oduzeli radnju, a nas djecu poslali na prinudni rad. Čistili smo – sestra Flora, mlađa sestra Judita, mali brat Moric i ja – ustaške prostorije. Kad smo čistili klozete pune smrada od fekalija, dolazile su ustaše i uz smjeh govorili: „Vidi, vidi čifutkice, frajlice kako dobro rade“.

Ustaška vlast je hapsila viđenije Srbe, ubijala i bacala ih u okolne kraške jame. Uzbunio se narod, odrasli muškarci bježali su u šumu. Moje roditelje, oca Davida, majku Lunu, sestru Juditu i malog brata Morica otjerali su u prihvatni logor u Bosanski Petrovac. Taj logor je bio za sve Jevreje okruga Bihaća. Smjestili su žene, djecu, muškarce, starce, bolesne u jednu nedozidanu zgradu, sa ciljem da ih pošalju u Jasenovac.

Moja sestra Flora bila je tada kod rođaka u Derventi, a ja kod tetke Sarine u Ključu, te tako nismo otišle sa roditeljima u logor.

Ustaše su saznale da sam u Ključu i došli su da me hapse i odvedu u logor. Moja tetka je bila udata za muslimana Sadika Medića. Tetka Sarina je bila hrabra i odlučno je zamolila ustaše da dođu malo kasnije dok me spakuje i pripremi mi nešto za put. Odmah je izašla pred kuću i čekala da naiđe neko ko ide za Bravsko, gdje je bila željeznička stanica. Naišao je jedan hađa, stariji musliman, tetka mu je dobro platila, a ja šćućurena između nekih sepeta krenula za Bravsko.

Nakon nekog vremena, ustaše su došle u tetkinu kuću da me vode. Tetka im je, kao sva zabrinuta, rekla da sam negdje nestala i da se boji šta mi se desilo. Nisu smjeli ništa da preduzmu prema porodici Medić jer je tetak bio gradonačelnik Ključa. Ali su zato odmah javili svim postajama kao i željezničkoj stanici u Bravsko, ukoliko me vide, da me odmah uhapse.

Došla sam u Bravsko i idem ka željezničkoj stanici. Prilazim šalteru da kupim kartu, kad čujem grohotan smijeh činovnika: „Jeste li čuli, pobjegla čifutkica ustašama, evo sad su nam javili“. Brzo sam se povukla i krenula ka kolosjeku gdje su bili postavljeni teretni vagoni. Ušla sam u jedan vagon i zavukla se u neke bale. Mislila sam, iz Bravskog voz ide za Sanski Most ili Drvar. Ako ode u Sanski Most, imam tamo rođake pa da se skrijem za izvesno vrijeme; a ako ide za Drvar, imam tamo moje drugove pa će mi oni pomoći.

Mrak je, još uvijek sam skrivena u vagonu. Čujem okolo lupanje po vagonima i najzad smo krenuli... U ponoć smo stigli u Drvar. Otvaraju se vagoni da se istovari roba. Iskoristim momenat i iskočim iz vagona. Pravim veliku grešku i krećem kroz grad. Kod ustaške postaje čujem: „Stoj, ko ide?“ Zbunjena odgovorih: „Rahela“. Stražar se nasmijao i reče: „E baš tebe čekamo“. Ustaše iz Drvara su naše komšije, poznanici sa kojima smo išli u školu. Zamolila sam da me puste da prenoćim kod moje drugarice Mile Beoković, a da ću se sutra prijaviti. Dopratio me jedan ustaša do Miline kuće. Tu noć nas dve smo se dogovorile da bježim. Prešla sam rijeku Unac, sakrila se u žbunje i čekala vezu koju je Mila organizovala. Plan je bio da se prebacim u selo Ataševac kod rođaka Pane Kecmana, tatinog prijatelja.

U selu su me skrivali danju u nekoj uvali, noću dolazili po mene. Spavala sam van kuće na sjeniku-pojati. Bilo je strašno čitav dan biti sama u šumi u strahu na svaki šum, na svaki glas koji bi se čuo. Pošto sam voljela da slikam da bi mi vrijeme brže prolazilo i da odagnam strah, pravila sam male mozaike od raznoraznog lišća i kamenčića.

Kako se nisam javila, ustaše su došle Milinoj kući da me traže. Mila se kao začudila, rekavši da sam zorom otišla i čudi se da se nisam prijavila. Ustaše su počele da pretražuju okolna sela i raspituju se za mene. Porodica kod kojih sam bila sklonjena uplašila se i molila me da idem jer će oni stradati zato što kriju Jevrejku. Situacija u Drvaru je bila veoma teška, svi su bili zaplašeni i moji drugovi mi više nisu mogli pomoći... nisam htjela dalje da bježim i da pravim neprilike bilo kom, odlučila sam da se predam i da me ustaše pošalju u logor gdje se i moji roditelji nalaze.

Ušla sam u postaju i odmah su počeli sa ispitivanjem. Dok su me ispitivali, čujem kako ustaša ustaši kaže: „Idi sad ti“. Čujem vrisak i shvatam da vrše silovanje nad mladom Slovenkom čije su roditelje Njemci protjerali iz Slovenije. U sobu ulazi Gusti Šorn, Hrvat, moj prijatelj skojevac. Strah me, pomislim: sad će me odati i ubiće me kad saznaju da sam i ja skojevka. Pogledala sam ga sa gađenjem, kako se samo gledaju izdajice. Odveli su me na sprat u jednu sobu. Otvorila sam prozor i odlučila da ću se baciti ukoliko pokušaju da me siluju. Teku časovi kao godine, razmišljam šta je trebalo da učinim a da se ne prijavim ustašama. Strah me je. Kasno poslijepodne čujem ženski glas: „Rahela, Rahela“. Odazivam se i lupam na vrata. Čujem kako kaže: „Vidite da je tu, a vi mi kažete da je nema“. Otvaraju se vrata i vidim

lijepu Dragicu, Kecmanovu kćerku. Onaj moj drug Gusti alarmirao je moje drugove i odlučili su da je najpogodnije da angažuju Mariju, Hrvaticu, ženu Pane Kecmana. Dobro je poznavala Mareka logornika i molila da me puste i da će ona za mene garantovati. Pustili su me i sklonila sam se kod Kecmanovih.

Ustaše su i dalje progonili i ubijali Srbe, većina muškaraca Srba pobjegla je u šumu.

Dvadeset sedmog jula 1941. godine dignut je ustanak i Drvar je bio slobodan. Veliku pomoć ustanicima pružio je onaj Gusti za koga sam mislila da je izdajica. Ustašama se predstavljao kao njihov pristalica. Uoči ustanka saznao je lozinku i ustaše su uhvaćene na spavanju, te nije bilo mnogo žrtava. Čim sam čula pucnjavu i ugledala ustanike, istrčala sam i pridružila se borcima.

Mila i ja otišle smo u bolnicu pošto smo u školi učile prvu pomoć. Pomagale smo oko zbrinjavanja ranjenika. Glavni ljekar je bio Salamon Levi i odmah me je uzeo kao asistenta prilikom hirurških zahvata. Sjećam se – jednom borcu je dum-dum metak raznio nogu, morala se amputirati. Držala sam nogu, a ona se još pokreće kao da je živa. To me je strašno preplašilo, ali gdje da pokažem da sam kukavica.

Gusti me je tražio i našao u bolnici, zagrlio me i rekao: „Rahela, nikad neću zaboraviti tvoj pogled koji si mi uputila u ustaškom logoru. Bojao sam se, ako ti se šta desi, da nikad nećeš saznati pravu istinu“.

Toplo sam ga zagrlila i rekla: „Sretna sam, Gusti, što sam se prevarila u procjeni, stvarno sam pomislila da si izdajnik“.

Glavni položaj prema neprijateljskim snagama bio je na Oštrelju, u Grmeč planini. Oštrelj nadvisuje Petrovačko polje, a na kraju polja, pri Bosanskom Petrovcu, nalazio se logor u kojem su smješteni Jevreji. Bila sam na Oštrelju i radila u ambulanti Drvarsko-petrovačkog odreda. Često sam dvogledom gledala logor i bila tužna što im ne možemo pomoći. Naši borci su nekoliko puta pokušavali da dođu do logora, ali nisu uspjevali. Žalila sam za svima mojima, ali mi je najteže

*Rahela u Drvaru 1941.
godine*

bilo pri pomisli kako moj mali brat, koga smo svi mnogo voljeli, doživljava strahote logora. Ustanak se proširio po čitavoj Krajini, pa su ustaše čekale prvu priliku da logoraše transportuju za Jasenovac.

I, jednog dana, sve logoraše potrпали su u kamione i krenuli za Bravsko da ih dalje transportuju vozom za Jasenovac. Nisu stigli dalje od Prijedora jer su partizani pokidali šine i minirali pruge. Jevrejski transport teretnih vagona zadržan je na pruzi do daljega. Moj otac je bio vrlo hrabar i razborit, odlučio je da bježi. Rekao je svojima: „Idem prvo ja, kao u klozet, a poslije krenite jedan po jedan“. Pošto su mnogi tražili da izađu, stražar nije primijetio da se moji nisu vratili. Tata ih je poveo do uskotračne pruge koja ide za Sanski Most.

Sjeli su u vagon i bez problema stigli u Sanski Most. Sklonili su se kod tetke Mazalte Atijas koja je bila u velikoj žalosti, jer su joj ustaše ubile dva sina, Pubu i Lolu. Drugog avgusta 1941. godine, na srpski praznik Ilindan, ustaše su ubile oko 7000 Srba i devet Jevreja iz Sanskog Mosta i okolnih sela. Ni do danas se ne zna tačan broj – cifra se kreće negde od 5000 do 7000 ubijenih. Rijeka Sana danima je tekla krvava jer su ubijeni zakopani tik uz rijeku.

Zbog ustaških pokolja, u Sanski Most došli su Italijani. Sada su moji roditelji mogli slobodnije da se kreću i odmah je moj otac preko prijatelja organizovao prevoz za Drvar. Poslije tri mjeseca slobodnog Drvara, pao je Drvar pod italijansku vlast.

Nas nekoliko članova SKOJ-a (Savez komunističke omladine Jugoslavije), zadržani smo u gradu da obavještavamo partizane o kretanju neprijatelja, da sakupljamo sanitetski materijal i obavljamo mnoge druge obaveze.

Jedne noći neko lupa na prozor i viče: „Koga ima u kući?“ Mila i ja prepale smo se i, kad je ponovo povikao: „Otvorajte“, prepoznala sam očev glas. Istrčale smo pred kuću. Koliko radosti kad sam vidjela moje najmilije, moju lijepu mamu, omršalog oca, sestru Juditu i nama svima najdražeg brata koji je tad imao samo deset godina!

Italijani nas nisu uznemiravali, ali su vrlo često dolazili karabinjeri da vide jesmo li svi na broju. Gladovali smo, tati je oduzeta radnja i nije ništa radio, ali zahvaljujući dobrim ljudima nekako se preživjelo.

Februara 1942. godine bila je velika zima. Snijeg napadao da se jedva kretalo kroz grad. Jednog jutra dolazi, sva zamotana, Bosa Bošnić, naša veza sa partizanima. Prenijela je poruku da svi skojevci izađu iz grada jer se jedan komandir čete predao Italijanima. Našla sam se u teškoj situaciji. Ako odem, Italijani će izvršiti strašne represalije

prema mojoj porodici. Ako ostanem, biću sigurno hapšena, pa i strijeljana kao komunista.

Tata je primijetio da sam uznemirena, zabrinuto me pozvao u sobu i upitao šta se to sa mnom dešava. Rekla sam mu sve, a on je bez oklijevanja rekao: „Fiža, kćeri, idi, a za nas se ne brini“.

Sjutra ujutru, pošto je Mila obavijestila ostale skojevce, otišle smo, a po tatinoj preporuci izašla sam iz kuće a da se ni sa kim nisam pozdravila. Otac se bojao da neko pod prisilom ne kaže gdje sam otišla.

Obučene u skijaška odijela, Mila i ja februara 1942. godine došle smo do izlaznog stražarskog punkta, kad izlazi karabinjer i viče: „Sinjorine, dove andate?“ (Gospođice, gdje idete?). Rekle smo da idemo u selo da nabavimo malo hrane. Nudili su nam pare da im kupimo grape (rakije), a mi jedva čekamo što prije da se odmaknemo od stražarskog mjesta pa odgovaramo: „Kupićemo, a pare ćete nam dati kad se vratimo“.

Jedva se krećemo, zapadamo u dubok snijeg i nekako stižemo do porodice Bosnić. Poslije kraćeg odmora, treba što prije otići što dalje od Drvara. Krećemo sa Kostom (poginuo u ratu i proglašen za narodnog heroja) daleko u planinsko selo Gruborski Naslon, gdje se nalazio partizanski štab.

Prvi dani sa partizanima bili su za nas veoma teški. Spavalo se po seoskim kućama, gdje su higijenski uslovi bili na najnižem nivou, bez vode, struje, klozeta, sa puno buva, a ponegdje je bilo i vaški. No, bile smo zadovoljne jer smo bile slobodne, a ja posebno kao Jevrejka nisam više bila ponižavana i zlostavljana.

Ponekad bi neko od seljaka silazio u grad i donosio nam novosti o situaciji u Drvaru. Tako sam saznala da su moji živi i zdravi i da im poslije mog odlaska Italijani nisu ništa učinili.

Zahvaljujući tatinoj prisebnosti i odvažnosti, sve je prošlo bez represalija. Onog jutra kad smo mi otišle tata je otišao kod oca Mile Beoković i predložio mu šta treba da učine.

Sjutra ujutro otišli su kod kolonela (komandanta) i zabrinuti rekli kako su poslali djecu u selo da traže nešto hrane i kako se nismo vratile. Primjetivši tata da se Milin otac veoma prepao, šapnuo mu je: „Ti ćuti, ja ću da govorim“. Tata je govorio dosta dobro ladino, a i na frontu na Pjavi, u Prvom svjetskom ratu, dosta je naučio italijanski, tako da se dobro sporazumijevao sa komandantom. Sa puno ljubavnosti zamolio je kolonela da nas traže po okolnim selima jer se boji da nas nisu partizani zarobili.

Kod mojih roditelja sklonili su se: Mimo Atijas, sin Mazalte iz Sanskog Mosta, gdje su se moji krili 1941. godine, i Jozef Kabiljo iz Prijedora. Sarađivali su sa partizanima i Italijani su ih uhapsili i poslali u logor na Rabu. Obojica su preživjeli rat.

U ljeto 1942. godine, Njemci su, uz ustašku pomoć, napali na Kozaru, slobodnu teritoriju od Prijedora prema Banjaluci. Partizani su se hrabro borili, ali nadmoćnije snage okupatora uspjele su da slome obruč boraca Kozare. No ipak, glavnina brigada Kozare herojskom borbom uspjela je da se probije do slobodne teritorije. Sva je Kozara spaljena, izginulo je mnogo boraca i naroda. Ono što je ostalo, mahom žena, sitne djece i staraca, ustaše su odveli u logore Gradiška i Jasenovac. Jedan broj mladih žena odveli su u Požegu da rade na obradi seoskih imanja. Među njima bila je i Luna Levi sa jednogodišnjim sinom Sašom, čijeg su oca, trgovca iz Prijedora, 1941. godine ubile ustaše. Smještene su u neuslovne barake i čitav dan su radile na poljima, a kasno bi se vraćale umorne i zabrinute, gledajući svoju djecu, bolesnu i iznemoglu. Higijenski uslovi bili su vrlo loši pa su se mnoga djeca porazboljevala. Saša je dobio veliki proljev i Luna je razmišljala kako da spase svoje dijete. Stupila je u vezu sa jednim željezničarem, koji je bio povezan sa Crvenim krstom. Predala mu ga je i sa velikim bolom rastavila se od svog jedinca sina.

U Zagrebu je postojala ilegalna organizacija kojom je rukovodila dobra stara žena Tatjana. Sarađivala je sa Crvenim krstom i djecu koja su ostala bez roditelja predavala je dobrim porodicama kao na usvajanje. Vodila je tajni spisak o toj djeci i porodicama kako bi se kasnije znalo, ukoliko se jave roditelji, gdje se djeca nalaze.

Sašu je usvojila porodica Domačinović, arhitekta, i Vinka, glumica. Nisu ništa znali o porodici usvojenog dječaka. Sumnjali su da je jevrejsko dijete jer je bio obrezan. Jednom se Saša razbolio i odveli su ga ljekaru. Kad ga je ljekar pregledavao, vidio je da je dječko obrezan, pogledao sa smeškom roditelje i bez ikakvog komentara završio pregled. Bilo je i tad dobrih ljudi.

Po završetku rata, Luna je preko Crvenog krsta pronašla svoje dijete. Doživjela je radostan i tužan susret sa Sašom koji joj je prišao i pogledao toplim pogledom. Tužno je bilo, što po savjetu socijalnog radnika, nije smjela odmah da mu kaže kako je ona njegova mama. Trebalo je vremena i više kontakata sa Sašom kako bi mu bilo lakše kad sazna istinu. Kad bi dolazila, Saša bi potrčao i povikao: „Evo,

došla teta Luna“. Zagrlila bi ga, poljubila, privila ga sebi, a bol u srcu što mu još ne može reći – sine Saša, ja sam tvoja mama.

Došao je i taj dan. Začudo, kad je saznao, pogledao je obe mame, mamu Vinku i mamu Lunu, sjeo Luni u krilo i dugo je gledao. Luna je izgubila sve članove svoje porodice, morala se prvo negdje smjestiti, naći posao pa onda dovesti Sašu. Po završetku osnovne škole došao je u Sarajevo kod mame Lune. No, i Saši je bilo jako teško da se privikne na novu sredinu. Bio je rastrgan između mama Lune i mama Vinke. Često je odlazio u Zagreb i uvijek rado priman od porodice Domačinić.

Saša je završio arhitektonski fakultet, živi u Izraelu sa ženom Laurom, sinom Benjaminom i kćerkom Lorom. Luna je umrla negde oko 1986. godine.

Sjećam se zime 1943. godine. U Bosanskoj Krajini zime su duge i sa mnogo snijega. Prolazim sa X krajiškom brigadom preko prevoja planine Grmeča. Nastupila velika njemačka ofanziva od Banije prema Krajini. Narod bježi preko planina da se skloni jer se ubija sve redom: žene, djeca, starci, bolesni, nisu pravili razliku između boraca i civila. U jednoj uvalici, nailazimo na jednu porodicu kako sjede oko ugasle vatre. Prilazimo i imamo šta da vidimo. Sledeni ljudi, djeca, najteže mi je bilo vidjeti tu malu dječicu kako sjede u roditeljskom krilu, sa ugaslim okicama, kao da traže pomoć.

Neprijatelj je prošao kroz Drvar i ostavio zapaljen i opustošen grad. Moja brigada ulazi u Drvar i svi smo uzbuđeni gledajući kako izgledaju zapaljene i uništene kuće, kako se narod spušta niz brinu i vraća se u svoj grad. Prolazim pokraj naše kuće, vidim pred vratima naše bivše radnje, sjedi jedan dječko, povijen i ne vidim mu lice. Prilazim i imam šta da vidim, to je moj braco Moric. „Šta radiš tu, mili brate?“ „Čekam mamu i tatu“, odgovori. Vidim – natečeno mu lice, promrzle noge, brzo ga vodim kod porodice Vođević i pružamo mu prvu pomoć. Preko vojnih veza obavještavam roditelje koji su takođe pobjegli, ubrzo dolaze i brinu se o njemu.

Sad mi brat priča. Znali smo da Njemci, ustaše i četnici nadiru prema Drvaru. Narod je bježao u šume, a borci sa ranjenicima krenuli prema Šator planini. Svi iz Drvara su bježali prema okolnim planinskim selima. Pobjegli su mama i tata, mene je uzeo Slavko Rodić (geometar iz Drvara, narodni heroj), komandant jedne jedinice, u želji da me sačuva od napada neprijatelja. Vođene su krvave borbe, ali su

ranjenici otežavali borbu. Omladina je nosila ranjenike i često se dešavalo, zbog leda i zime, da se omladina sa ranjenicima surva niz liticu u provaliju. Brat mi je pričao:

„Nastala je velika pometnja, ja sam ostao u jednoj kući, a ostali borci su se razbježali. Došli su Njemci i iznenadili se kad su vidjeli tako malog dječaka da je među borcima. Imao sam ispod jakne fotoaparata sa snimcima boraca i borbi koje su vođene. Znao sam nešto njemački, a i u jedinicama nalazili su se folksdojčeri iz Vojvodine, koji su govorili srpski jezik. Zamolio sam da idem u klozet. U selu nema klozeta već se fiziološke potrebe obavljaju u polju ili šumi. Otišao sam malo dalje i odbacio fotoaparat. Njemci su me pitali kako se zovem, rekao sam Marinko. Pitali su me: gdje su mi roditelji i odakle sam. Pogrešio sam što sam rekao da sam iz Drvara. Njemci su me predali četnicima da me vrata u Drvar.

Kad sam došao u Drvar, grahovski četnici predali su me Njemcima. Komandantu sam odmah bio drag jer sam ličio na njegovog sina. Pokazivao je njegovu sliku – bio je istog uzrasta kao i ja. Radio sam u kuhinji. Kad su došli drvarski četnici, prepoznali su me i rekli: „Kakav Marinko, to je čifutov sin i svi su njegovi u partizanima“. Komandant je rekao da sam pod njegovom zaštitom i da me niko ne smije ni taknuti. Tako zaštićen, ostao sam sa njima sve dok se Njemci nisu povukli iz Drvara. Kad sam vidio da se pakuju i da će se povući, otišao sam u podrum i sakrio se iza neke tučane peći. Čuo sam da me zovu: „Marinko, Marinko vo bist du?“ Kad se sve utišalo, izašao sam iz zgrade i, jedva hodajući, uputio se našoj kući. Čekao sam mamu i tatu. Puno sam se obradovao kad sam te vidio sa partizanima.“

Maja 1944. godine izvršen je desant na Drvar, u kojem se nalazio Vrhovni štab NOV, na čelu sa Titom. U Drvaru i po okolnim poljima padale su jedrilice i padobranci. Svi su imali Titovu sliku sa naredbom: uhvatiti Tita živa ili mrtva! Vodile su se krvave borbe. Njemački vojnici i padobranci mitraljirali su sve što im je bilo na putu. Partizani su odbranili Vrhovni štab i satjerali Njemce do gradskog groblja i opkolili ih. Prilikom povlačenja ka groblju Njemci su potjerali mahom žene i djecu i držali ih ispred groblja kao grudobran sa ciljem da onemoguće napad partizana.

Moji roditelji izbjegli su u selo Bastasi, tri kilometra od Drvara. Evo kako moja mama opisuje desant.

... U sedmoj ofanzivi, kad je bio desant na Drvar, moj Davo i ja bili smo u jednom rovu sa još nekolicinom iz sela Bastasa. Čuli smo govor padobranaca, bili su na nekoliko metara od našeg rova. Čekali smo da će svakog časa doći i da će nas ubiti. Spasila nas je jedna lokva vode, u našoj blizini. Nisu htjeli da gaze vodu. Krenuli su drugim pravcem te nisu naišli na naš rov. Kad smo vidjeli da nema više padobranaca u blizini, pobjegli smo ka selu Kamenica. Oko nas su padale bombe, pucalo je na sve strane. Jednog momenta pogledala sam i, više nas na stjeni, ugledala proljetni cvijet dragoljub. Ubrala sam ga i dala si riječ: ako ostanem živa gajiću to divno cvijeće. Taj cvijet je bio nešto lijepo u toj strašnoj situaciji, nešto kao znak života... (Jevrejski pre-gled br. 5-6, Beograd, maj-juni 1981. godine.)

Rahelina majka Luna, otac David i brat Moric pre nego što su odvedeni u prihvatni logor u Bosanskom Petrovcu

U proljeće 1943. godine, teško sam se razbolila i povučena sam iz brigade da radim na slobodnoj teritoriji. Mi smo je zvali slobodna jer smo imali vlast, nije bilo neprijateljske vojske, ali često je neprijatelj upadao i ubijao odbornike i funkcionere raznih organizacija. Kad sam došla na teren, trebalo je formirati narodnooslobodilačke odbore,

omladinske i ženske organizacije. Cilj je bio da na slobodnoj teritoriji djeluje organizovana vlast, formirale su se škole i tečajevi za nepismene, kulturno-zabavni život, obrada polja za prehranu boraca i stanovništva. Veći broj muškaraca bio je na frontu, sve te poslove uglavnom je obavljala ženska omladina, žene i stari ljudi. Bila sam u rukovodstvu partijskih, omladinskih i ženskih organizacija.

Često smo išli sami, pješice od sela do sela. Izbjegavali smo puteve jer je neprijatelj iznenada upadao u sela. Postojale su takozvane trojke (grupa Njemaca ili četnika) koje su se krile po šumi i upadale u sela.

Godine 1943, moja drugarica Mileva Rodić i ja krenule smo preko Petrovačkog polja ka susjednim selima. Idemo polako, bez govora, držimo se za ruke, mrkla noć i odjednom vidimo pri dnu zemlje nešto sija i gasi se. Pomislile smo da je neprijatelj koji puši, zastale i bez daha brzo legle u travu. Odjednom, iz pravca Petrovca, gdje su Njemci imali garnizon, upali se reflektor. Reflektor obasja polje i vidimo da pred nama nema nikog, ali nas je upozorio da smo nadomak Njemaca i da smo pukom srećom izbjegle da ne upadnemo u njihovo gnijezdo. Svjetlucaње je bilo od julskog malog svica. Isprepadane i umorne stigle smo u selo.

Tako pješačeći stigla sam do mlina na potočari i ušla da se malo odmorim, predahnem. Mlinar me naglo povuče za ruku, prstom mi pokazuje da ćutim i sakri me iza bala žita. Čujem govor, ulazak nekih ljudi u mlin i riječi: „Je li samljeveno naše žito?“ To su bili četnici iz susjednih sela. Natovarili su brašno i otišli. Mlinar mi reče: „Vidio sam ih kako silaze niz brinu i zato sam te onako brzo sklonio“. To su bili momenti odlučujući da me uhvate pa i ubiju.

Sela u koja sam odlazila bila su partizanska. Svi su me voljeli, a najviše djeca. Kad bi me vidjeli da ulazim u selo, istrčavali su pred mene, sa našim pozdravom „Smrt fašizmu“.

Seljani su teško izgovarali moje ime: onda su me nazivali Radmila, što je bilo moje partizansko ime. Inače sam bila obučena u seosku narodnu nošnju i nisam se razlikovala od domaćih djevojaka.

Pred oslobođenje Travnika, skojevci iz grada su znali da se u Komitetu SKOJ-a nalazi jedna djevojka. Prilikom oslobađanja grada, ujesen 1944. godine, rastrčali su se po gradu da za mene nabave garderobu. Kad smo se sreli, daruju mi potpuno gradsku odjeću: divan donji veš, što me je najviše obradovalo, jer od 1941. godine nisam tako

nešto imala, džemper, štof i slično. A koliko radosti kad sam u ruku uzela toaletni sapun, što je bio samo pojam za nas partizanke!

U proljeće 1943. godine krenula sam pješice iz Drvara za sela u okolini Bihaća. Išla sam dolinom rijeke Une. Divan prolječni dan. Sve je probهارalo (procvjetalo). Miriše zemlja i daje prve znake da se probudila. Uz Unu prostro se najljepši tepih zelenila i procvjetalog poljskog cvijeća. Pri samom kraju puta, bliže jarku, ugledam divan bokor krompirovog cvijeta. Zastala sam, gledam i razmišljam, ko je zasadio krompir na putu. Prilazi mi jedan seljak i reče: „Vidim da posmatraš ovaj krompir. To je spomenik jednom dječaku“, i poče da priča.

Februara 1943. godine, kad je neprijatelj napao naše krajeve, narod je bježao na sve strane. Jedna majka sa Banije sa dosta male djece, umorna i premrzla, došla je u naše selo. Ušla je u prvu napuštenu kuću da se noću skloni od zime i leda. Po podu je bilo dosta rasutog krompira. Domaćini su na brzinu bježali i, prilikom sklanjanja, rasuli krompir.

Ujutro je majka uzela pregršt krompira, koliko je mogla ponjeti i svakom djetetu strpala u džepove po koji krompir, u uvjerenju da će naći neko mirnije mjesto gdje će djeci pružiti bar jedan dobar obrok. Krenula je i jedan dječak, iznemogao, pao je, i na drumu izdahnuo.

Odbjegli seljaci prikradali bi se noću da izvide situaciju, a kad se neprijatelj povukao, vraćali su se u selo. Našli su smrznutog dječaka. Zakopali su ga na brzinu tu gdje je izdahnuo. Seljaci su bili oprezni, jer su se bojali ponovnog upada Njemaca. U proljeće, kad se otopio snijeg, iz dječakovog džepa, iznikao je taj divni bokor krompirovog cvijeta.

Sličan slučaj dogodio se u selu Cvjetniču, pokraj Drvara. Bila sam u kući dobre stare predsjednice AFŽ (Antifašistički front žena) Milice Pilipović. Stalno pada snijeg i zatrpava seoski put. Dosta izbjeglica sa Banije jedva se probija kroz namete snijega. Utrča u kuću Miličina snaja i nosi nešto umotano u neke krpe. Sva uzbuđena povika: „Vidite šta sam našla na česmi“. Odvi krpe kad – ono novorođenče od nekoliko mjeseci. Jedva diše, pomodrilo. Domaćin brzo zakla ovcu i onako, u krvavu mješinu, ubaci malu djevojčicu. Pošto nisu imali cuclu, uzeli su čistu mekanu krpicu utapali je u mlijeko i dijete je počelo da sisa. Sa puno strpljenja i ljubavi podizali su malu Nađenkicu Neznanović, kako su joj dali ime.

Poslije rata saznali su preko Crvenog krsta da je njena majka iz nekog sela sa Banije i da je nastradala sa djecom u nekim gudurama Bosne.

Često se dešavalo da se djeca zagube, lutaju po selima, gola, gladna i prestrašena. Kad sam bila sa mojom brigadom zime 1943. godine, u okolini Grahova, sakupila sam jedanaest mališana i zbrinula ih u brigadnoj bolnici, mada je to bio veliki teret za jedinicu. Prvom prilikom, kad su slali ranjenike za Liku, poslala sam moje mališane u dječiji dom.

Marta 1945. godine, bila sam u okolnim selima Travnika i Jajca. Obavještena sam od komande grada Travnika da izađem na željezničku stanicu jer će sestra Judita doći vozom ćirom (partizanski voz). Radovala sam se susretu sa sestrom koju nisam vidjela skoro dvije godine. Došla sam na stanicu u Donji Vakuf. Sa nestrpljenjem čekam dolazak voza. Čujem zvižduk ćire, voz staje i brzo ulazim i vidim moju lijepu sestru Juditu u vojničkoj uniformi. Postala je starija, zrelija, pravi vojnik. Pokraj nje sjedi jedan dječak od četiri godine. Preplašen, mršav, sav u krastama od svraba. Gledam te divne male crne oči upale u očnu duplju, jer je tako mršav da mu se na licu vide samo te lijepe, ali tužne oči. Poljubim ga, ali mi se otima.

Sestra mi priča. Naš stric Jako i tetka Rena ubijeni su u selu Hrvacani, nedaleko od Prnjavora, od strane četnika i Čerkeza, koji su bili u sastavu njemačke vojske. Dječakov otac Šalom Mito, ubijen je 1942. godine od strane četnika kao borac Narodnooslobodilačke borbe, a majka Matilda odvedena u logor Jasenovac, kad je otišla u Banjaluku da traži lijek za bolesnog sina Morica.

Prilikom ubistva njegove bake Rene, mali Morickan spavao je na spratu i, kad je čuo krike bake, pošao je dole i vidio svoju baku svu oblivenu krvlju. Vrištao je i dozivao baku. Čula je komšinica, dotrčala i imala je šta da vidi. Uzela je Morickana i odvela ga svojoj kući. Krila ga i prvom prilikom otišla u Prnjavor i predala ga majci apotekara Jevreja Finkelštajna. Apotekar je već bio otišao u partizane.

Nije prošlo mnogo vremena od prvog šoka, a došao je drugi. Grad Prnjavor često je prelazio iz partizanskih u neprijateljske ruke. Prilikom jednog upada Njemaca i Čerkeza, ubili su staru apotekarovu majku i zapalili kuću. Vrisak djeteta iz vatrene kuće čuo je jedan mladić i kroz prozor (kuća je bila prizemna) uskočio, zgrabio dijete i izbacio ga kroz prozor. Kad ga je Judita pitala šta je bilo kod bake

apotekarice odgovorio je: „Bila je velika vatra i skočio jedan šegrt i bacio me u travu“. Za njega je taj mladić bio šegrt, jer su u radnji njegovog djeda šegrti bili tog uzrasta.

Organizacija AFŽ skrivala je malog Morica u raznim kućama, po podrumima. Moric je od svih tih šokova zanijemio. Ko bi mu prišao, otimao se i plakao.

Jedinica sestre Judite oslobađa Prnjavor i čuje za pogibiju naših rođaka i za jedinog preživjelog malog Morica. Nalazi ga i kako je bila u uniformi, počeo je da plače, vrišti, otimao se. Ponudila mu je bombone. Pružio je ručicu i halapljivo počeo da jede. Trebalo je dosta strpljenja i vremena da shvati da mu ova teta vojnik želi samo dobro. Čim je jedinica krenula na drugi položaj, povelili su malog Morica. Vojni krojač sašio mu je malu dolamicu, partizansku kapu i tako je to bio najmlađi partizan Narodnooslobodilačke vojske.

Trebalo je mnogo pješačiti, ići iz borbe u borbu, pa su malog partizana stavili u jedan sepet zakačen za sedlo. Zahvaljujući komandantu brigade, koji je pokazao veliku ljubav prema djetetu, iako je on jedinici bio velika smetnja, dao je Juditi pratnju vojnika da odvede Morickana u Sanski Most, gdje su bili naši roditelji.

Mali Moric tek što se sprijateljio sa tetkom Juditom i borcima, dolazi ponovo u njemu nepoznatu sredinu. Ljubav i pažnja novih poznanika, none Lune i djede Dave brzo su oslobodile malog Morica. Jednom u igri sa djecom neko je povikao: „Čifute, ubio si nam Isusa“. Jadan on ne zna ni za kakvog Isusa, a zna samo da su ustaše ubice, odgovara: „Nisam ja bogami, ustaše su ga ubile“.

On je odrastao kod svojih roditelja, školovao se, on za druge roditelje i nije znao, samo za nonu Lunu i djedu Davida. Moric danas ima svoju porodicu, ženu Vidu, sina Šalom Mitu i kćerku Matildu. Svi smo ga zvali Morickan jer je u porodici već bio jedan Moric, naš brat. Živi u Beogradu.

Sva moja porodica učestvovala je u Narodnooslobodilačkoj borbi. Otac je bio jedno vrijeme u Ekonomatu Vrhovnog štaba NOV, majka po selima održavala kurseve o higijeni, kuhanju, odgajanju djece i sve žene su rado prihvatale majčine savjete. Najstarija sestra Flora bila je u Narodnooslobodilačkom odboru Drvara i organizaciji Antifašistički front žena. Mlađa sestra Judita bila je u hirurškoj ekipi Vrhovnog štaba i preživjela najkrvavije borbe na Sutjesci 1943. godine. Brat Moric, iako još dijete, bio je kurir u V korpusu i fotograf u Agitpropu.

Ja sam bila borac X krajiške brigade i kao politički terenski radnik. Nosilac sam Spomenice 1941. i Povelje za životno djelo od opšteg značaja za razvoj Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Iako smo svi iz porodice bili u velikim opasnostima, ipak smo preživjeli. To je jedina jevrejska porodica u Bosni i Hercegovini koja je bila u borbi i čiji su svi članovi preživjeli.

Roditelji su se vratili u Sarajevo i naša kuća u Malom Alifakovcu bila je topao kutak za sve nas, a naročito za sve rođake koji su se vraćali iz logora i izbjeglištva. Mnogi nisu našli nikog svog, a moji roditelji su im pružili utjehu i nadu u bolje sutra. Otac je umro 1973. a majka 1983. godine.

Poslije rata svi smo nastavili dalje školovanje. Judita je završila agronomiju, Moric šumarski fakultet, pilotsku školu, rezervni major vazduhoplovstva, Morickan elektrotehničku školu.

Ja sam završila Višu pedagošku akademiju i predavala istoriju. Često sam se sjećala moga profesora istorije Miškovića i nastojala da budem bolja od njega, jer je on zaista bio nečovjek. Branila sam učenike Rome ukoliko bi neko pokušao da ih uvrijedi pogrđnim rječima, a oni su mi bili mnogo zahvalni. Isposlovala sam za učenicu Raziju i učenika Ramadana stipendije, pa je Razija završila učiteljsku školu, a Ramadan muzičku školu.

Brat i nas tri sestre udale smo se i osnovale svoje porodice. Flora za Duška Simića, oficira Ministarstva unutrašnjih poslova i književnika, sinovi Vladimir i Danilo. Rahela se udala za Iliju Perišića, oficira JNA, general-potpukovnika vazduhoplovstva, sinovi Simo, Predrag i Miljenko. Judita za Veljka Krivokuću, šefa prodajne TAM-ove mreže, kćerka Tatjana. Moric, žena Rahela Maestro, sin David.

Veliki broj članova naše porodice, sa tatine i mamine strane, oko sedamdeset dva člana, nastradala su u logorima, ubijeni od ustaša ili četnika. Sjećamo ih se sa bolom, pamtimo, ali nikad nećemo zaboraviti zlodjela koja su učinjena našoj porodici i šest miliona ubijenih Jevreja u Drugom svjetskom ratu, pogotovo danas kad se povampirio fašizam i antisemitizam.